

GELECEĞİN PSİKOLOGLARINA ÖNERİLER

Doç. Dr. Onurcan Yılmaz

Biliyorsunuz bizim kültürümüzde imamlar hutbelerinde vaaz niteliğinde öğütler verirler ama bu durum—önerileri görgül kanıtlara dayansa da—bilimsel camiada pek yaygın değildir. Özellikle de günümüzün alternatif gerçekliklerin yaratıldığı sosyal medyadaki yankı çemberlerinde bilimsel bile olsa bu tür önerilerde bulunmak yer yer “boomer”lık suçlamalarının hedefi olabilmektedir. Ben bu riski göze alarak, tamamen günümüzün bilimsel paradigmasının geldiği nokta itibarıyla ülkemizdeki psikoloji camiasında çok fazla dikkat edilmeyen üç temel noktayı kısaca netleştirmeye çalışacağım. Böylelikle, geleceğin psikoloji bilimi dünyasında hayatta kalabilmek için nelere dikkat etmemiz ve neleri artık modası geçmiş, geçersiz bilgiler olarak kenara atmamız gerektiğini açıklamaya çalışacağım.

1- Bilim felsefesi öğrenin. Bu kulağa çok beylik bir laf gibi geliyor olabilir ancak nasıl ki bir çiftçinin yetiştirdiği ürünün temel yetiştirme mantığına dair temel bilgilere hakim olması gerekiyorsa, psikologların da bir bilim dalı olarak psikolojinin en temel noktasının (bilimin) temel mantığına dair temel noktalara hakim olması gerekmektedir. Aksi halde yapılan psikolojik uygulama ve yorumlamalar ezbere yapılan temelsiz işler olacaktır. Örneğin, kaç kişi ista-

tistikte kullandığımız p değerinin aslında ne anlama geldiğini biliyor? $p < .05$ 'in anlamlı olduğunu hemen her psikoloji öğrencisinin bilmesine rağmen, bu anlamlılığın aslında ne anlama geldiğine dair doğru bilgi sahibi kişi sayısı (Hocalar dahil) kendi gözlemlerime göre çok az. Oysa yaptığımız işin en temelinde yatan mantığı öğrenmek için çaba harcamazsak yaptığımız işin vasatın üzerine çıkma ihtimali çok da yüksek olmayacaktır.

Bilim felsefesi bilmemenin getirdiği can alıcı eksikliklerden biri, kuşkusuz çoğu psikoloji öğrencisinin bilimsel teori (kuram), kanun ve hipotez arasındaki farkı bilmemesi ya da yanlış bilmesidir. Bu ilişki maalesef lise yıllarımızdan itibaren nedenini bilmediğim bir şekilde bize yanlış öğretilmiştir. Lise kitaplarında yazan “yanlış” ve şu an unutmamız gereken bilgi şuydu: Hipotezler yeterince geliştikçe teori olur, teoriler yeterince geliştikçe kanun olur. Ancak bu tanım tamamen yanlış ve şu andan itibaren unutmamız gereken bir sanıdır (doxa). Aslında teoriler hiçbir zaman kanuna dönüşmezler. Ve bu ikisi arasında bir hiyerarşi kurmak da mümkün değildir. Bilim, aslen teorilerle ilerler çünkü hiçbir zaman gözlem yeteneğimiz sonsuz değildir. Bu sınırlılıktan dolayı teorileri (yani bir nevi mental modellerimizi) evreni ve doğayı anla-

maya çalışırken kullanmamız gerekmektedir. Çünkü yeni bir olgu keşfettiğimizde ancak iyi bir teoriye sahipsek onun neden ve nasıl ortaya çıktığını açıklayabiliriz. Örneğin, evrim teorisi bugüne kadar o kadar çok doğrulandı ve matematikle birleşerek öyle bir modern sentez haline geldi ki insanlık tarihi boyunca üretilmiş en güçlü teorik yaklaşımlardan biri olarak nitelendirilmektedir. Çünkü bu yaklaşım zürafaların boyunlarının neden uzun olduğundan, kutup ayılarının neden beyaz, boz ayılarının ise neden kahverengi olduğuna ve hatta neden ahlaki bir ihlal olduğunda kızgınlık hissettiğimize kadar sayısız farklı gözlemi tek bir izaha dayanarak açıklayabilmektedir (bkz. doğal seçim). Bu izah, okyanusun derinlerinde yeni bir tür keşfettiğimizde de zeki ya da zeki olmayan bir uzaylı yaşamı keşfettiğimizde de bize yol gösterecek temel bir doğa kanunudur/olgusudur. Ancak “kanun” ifadesi genelde fizik biliminde kullanılırken, biyolojide “olgu” ifadesi daha sıklıkla kullanılmaktadır. Bu yüzden evrim bir doğa olgusu olarak bilim insanları arasında kabul görmesine rağmen, nadiren fizikteki yerçekimi gibi bir kanun olarak ifade edilmiştir. Hatta, psikolojideki nadir kanunlardan olan Weber kanunu da psiko-fizik alanından gelmektedir. Peki kanun nedir? Kanun basitçe bir olgunun tanımlanmasıdır. “Ne” sorusuna cevap

veren kanunlar, bilim yapmak için asla kendi başına yeterli bir yol değildir. Çünkü bilim “nasıl” sorusuna ve yer yer “neden” sorusuna da cevap arar. İşte bu iki soruya cevap verebilecek bilimde geliştirilmiş en güçlü araç bilimsel teorilerdir.

Ülkemizde bilimsel teorilerin sanki basit birer öngörüymüş gibi (ki o aslında hipotezdir) algılanma yanılgısı (ki geçmişte bunu TV’de dillendiren Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanı bile olmuştu), sanıyorum gündelik dilde teorinin bilimden çok farklı bir şekilde kullanılmasıyla alakalı bir durum. Aslında bilimdeki teorinin anlamı sistematik bir izah getirmek olduğundan, gündelik hayatta bu kelimeyi kullananlar teori geliştirmenin temel yollarına uyamadıklarından (çünkü bu bir eğitim ister, örn. bkz. Borsboom vd., 2021), bu kelimeyi yanlış anlamda kullanmaktadırlar. “Benim bir fikrim var” diyecekken, eğer fikrin içinde yarı-sistematik bir mantık yürütme geçerliyse ve bu fikir belli bir olayı açıklama potansiyeli ya da inancı taşıyorsa o zaman insanlar gündelik dilde “benim bir teorim var” ifadesini daha sıklıkla kullanabilmektedirler.

Bu yüzden de bilimsel okuryazarlığın düşük olduğu ülkemizde (örneğin 2015 PISA bilimsel okuryazarlık testinde 35 OECD ülkesi arasında 34. olduk), bu kavramın gündelik dildeki gelişimi yanlış bir şekilde ilerlemiş olabilir.

Benzer bir durum da komplo teorileri için söz konusudur. Komplo teorileri, aslında olayların basite indirgenerek zayıf argümanlarla açıklanma girişimleridir. Bazı komplo teorileri doğru olabile de aslında çoğu belirsizliği azaltarak psikolojik iyi oluş sağlamaları sayesinde toplumda kolayca yayılırlar. Çünkü komplo teorileri mevcut karmaşık durumu basite indirgeyerek insanlara sözde net bir izah sunarlar. Örneğin, çoğu komplo teorisinin ortak özellikleri gizli bir gruba tufta bulunuyor olmasıdır çünkü atufin işlevi karmaşık olan durumu basitleştirerek insan için anlaşılması ve dayanılması daha kolay bir şey haline getirmesidir (bkz. Alper ve Yılmaz, 2021). Dolayısıyla komplo teorisinin de bilimsel bir teoriyle ilgisi yoktur. Komplo teorileri çoğu zaman yanlışken, bilimsel teoriler birden fazla gözlemi aynı anda açıklamaya çalışan sistematik girişimlerdir. Teoriler doğrudan test edilemezler; ancak teorilerden çıkarsanan spesifik hipotezler vasıtasıyla test edilebilirler. Test edildikten sonra da hangi teorisinin daha fazla gözlemi doğru bir şekilde açıkladığına dair ek sınamalar gerçekleştirilir. Yani bilim yaparken deneyler yürütüp bir fenomen keşfetmek (yani olgu/kanun keşfetmek) bilimin sadece başlangıcıdır. Bu olgunun neden olduğuna ve hangi yollardan geçerek meydana geldiğine dair ön-teoriler oluşturmalı ve bunu sistematik teste tabi tutmalıyız. Daha sonradan bu ön-teoriyi matematiksel bir modelle temsil etmeli ve sonra da açıklama gücünü genişleterek alternatif kuramsal yaklaşımlarla karşılaştırmalıyız (abdülfîf yöntem denilen bu süreçle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Borsboom vd.,

2021). Yalnızca bu süreç sonucunda hayatta kalabilen bir teori güçlü bir teori haline gelebilir (bkz. evrim teorisi).

2- Kavramları bükme. Bugün bazı düşünürler felsefenin öldüğünü ve bilimin içerisinde eridiğini iddia etse de buna katılabilmek pek mümkün değildir. Çünkü felsefe, bilim ve sanat gibi disiplinleri birbirinden ayırt eden temel şey; felsefecilerin kavram yaratırken, sanatçıların duygulanım, bilim insanlarının ise fonksiyonlar üretmesidir (Deleuze ve Guattari, 2000). Dolayısıyla yaptığımız bilimi dil vasıtasıyla oluşturduğumuz kavramlar yoluyla yapmak zorunda olduğumuzdan felsefeye olan en temel ihtiyaç hiç kaybolmayacak dersek ukalalık etmiş olmayız. Bir kavramın doğru kullanımı da bu alandaki temel felsefe arka planının doğru biliniyor olmasına bağlıdır. Örneğin, bugün Türkiye’de ana akımda (niceliksel ve deneysel alanlarda) çalışan çoğu psikoloğa bazı sosyal bilimciler tarafından “pozitivist” tanımlaması yöneltilmekte ve tüm ana akım çalışma alanları bu modası geçmiş kavramın altında birleştirilmektedir. Oysa biraz bilim felsefesi okumuş birisi, pozitivistlerin aslen tümevarım yöntemini temel yöntem olarak benimsediğini, ancak günümüz ana akım psikoloji yaklaşımlarının aslen Popper’ci tümdengelim yöntemini kullandığını ve bunun da üzerine zaten Lakatos’un bilimsel araştırma programı kavramıyla şekillendiğini bilir. Dolayısıyla bugün kurama dayalı tümdengimsel çıkarımlar yapan ana akım psikologları pozitivist gibi modası geçmiş bir kavramla suçlamak basitçe kavramları bükme anlamına gelmekte ve felsefe bilgisi eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Benzer ve çok yaygın bir mantık hatası ise gene bir felsefi derinlik eksikliğinden kaynaklanıyor. Örneğin, ben size eğer desem ki “bilimsel bulgular gösteriyor ki insan türü doğuştan

bencil”; bu bilimsel bulgu doğru olsa bile hiçbir zaman “o zaman kapitalizm meşrudur çünkü insanın bencil olduğu varsayımı üzerine kuruludur” sonucuna neden olmaz. Çünkü doğada olan şeyler, olması gereken şeyleri (yani normatif olanı) belirlemez. Bu iki olgu arasında değerler sistemimiz vardır ki atom bilgisinin bombaya mı yoksa nükleer santrale mi dönüşeceğini asıl olarak belirleyen şey de odur. Bu durum felsefede “is-ought” problemi olarak tanımlanmış ve David Hume tarafından formülize edilmiştir. Yani olgularla değerler epistemik açıdan birbirinden farklı alanlardır ve birinde “kötü” bir şeyin bulunmuş olması, diğer toplumsal alanda da kötü şeylerin olacağını meşrulaştırmaz. Peki, bu bizim için neden önemli? Örneğin, insanların doğuştan bencil mi yoksa iş birliğine mi yatkın olduğu sorusuna ek olarak kadın-erkek farklılıkları (bir varsayım olarak diyelim ki kadınlar navigasyonel yeteneklerde daha kötü, mental rotasyon konularında ise erkeklere göre daha iyi) ya da farklı etnik grupların zekalarının demografik özellikler kontrol edildiğinde dahi birbirinden farklılaştığı üzerine bir araştırma sonucu gördüğümüzü düşünelim. Bu durumda basitçe bu araştırmanın kendi başına belli ırkçı ya da cinsiyetçi ya da kapitalist ideolojileri meşrulaştırdığını düşünüyorsanız, aslında bu mantık hatasını yapıyorsunuz demektir. Çünkü olgular, olması gereken şeyleri belirlemezler. Biz basitçe bu bulguları şöyle yorumlayabiliriz: Eğer insanlar bencilse demek ki eğitim sistemimizde eşitliğe ve iş birliğine daha çok zaman ayırmamız gerekmektedir. Eğer kadın ve erkeklerin yetenekleri birbirinden farklılaşıyorsa belli mesleklerde hangi cinsiyet geride kalıyorsa onların ayrımcılığa maruz kalmaması için yasal düzenlemeler peşinde koşmalıyız, ya da sosyal devlet açısından eğer dezavantajlı bireyler varsa bunların dezavantajlarını nasıl ortadan kaldıracımıza dair

fikirler geliştirmeliyiz. Ancak bu temel bilimsel araştırmayı yapmadan, yani sorunun kaynağını anlamadan, onu düzeltmeye çalışmak da bir o kadar hatalıdır. Nasıl ki depremi ortadan kaldırmak için önce depremin nedensel öncül ve sonuçlarına hâkim olmamız gerekiyor; benzer temel bilimsel çalışmaları yürütmeden de toplumsal müdahale çalışmaları yapamayız, yapıyorsa da (ki psikoloji içerisinde maalesef yapıyor) yapmamamız gerekir (bkz. Ijzerman vd., 2020). Sevgili Hocam Hasan G. Bahçekapılı’nın da dediği gibi: “you can’t change human nature, only nature can change it”. Kısaca, dünya görüşümüze uymayan insan doğası özellikleri olabilir. Bu bizim elimizde olan bir konu değil çünkü biz de hem biyolojinin hem de kültürün bir ürünüyüz ve bu bakımdan da öngörülebiliriz. Ancak bu insan doğası, doğası gereği statik bir yapı değildir çünkü çevresel şartlar değiştikçe ona tepki olarak da insan doğası özelliklerimizde değişimler meydana gelebilir. Genetik evrimsel değişimler milyonlarca yıl alırken, kültürel evrimsel değişimler binlerce yılda anlamlı değişimler yaratabilmektedir.

3- İnsanın biyolojik bir varlık olduğu gerçeğiyle tanışın. Yukarıdaki tartışmayla doğrudan ilişkili olan bir başlık bu. Psikoloji tarihinden hatırlarsınız, 1920’lerde IQ’nun genetik mi yoksa çevresel faktörler neticesinde mi edinildiğine dair kuramsal bazı tartışmalar vardı ve iki taraf da ikiz çalışmalarını kullanarak kendilerine kanıt arıyordu. Ancak bugün geldiğimiz noktada bu tartışmaların hemen hepsinin kısır tartışmalar olduğu ve aslında doğru sorunun “ne kadarının biyolojiden ne kadarının kültürden etkilendiği” olduğu ortaya çıktı. Çünkü bugünün güncel bilimsel yaklaşımları biyolojinin bir taslak çizdiğini ve kültürün de bu taslağı şekillendirdiğini varsayan etkileşimci paradigmayı esas alıyor.

Örneğin, bu paradigmaya göre insan türü biyolojik donanımı sayesinde doğuştan dili edinmeye yatkın doğar. Ancak bu biyolojik potansiyel ancak çevresel girdinin onu aktive etmesi sonucunda açığa çıkar. Yani gelişimsel olarak hayatının ilk yıllarında insan bebeği insan dilini duymazsa ve onu taklit etmeye çalışmazsa hiçbir zaman gelişmiş insan dilini edinemez. Dolayısıyla dil, hem biyolojinin hem de çevrenin ortak etkisi sonucunda ortaya çıkar. Bugün evrimsel psikolojide konuşulan “adaptasyon”, “yan ürün”, “evrimleşmiş” gibi kavramların arkasında anlatılmak istenen mekanizma aslında biyolojik bir indirgemecilik değil, biyolojiyle çevrenin ortak etkisidir. Dolayısıyla bir şey evrimleşmiş dediğimizde onun yalnızca biyolojiden kaynaklandığı öne sürülmez. Tersine, biyolojinin genler aracılığıyla bir taslak çizdiği (örneğin IQ’nuzun 90 ile 140 arasında olacağı ranji genler tarafından belirlenebilir), ancak çevresel güçlerin etkisi olmazsa bir gelişim olamayacağı vurgulanır (örneğin beslenme ve uyku kalitesi iyi ve çok iyi bir eğitim alan bir çocuğun bu ranjin en yukarılarında olacağı, yetersiz beslenip kalitesiz uyku uyuyan ve hiç eğitim alamayan birisinin ise bu ranjin en aşağılarında yer alacağını bekler). Dolayısıyla biyolojik indirgemecilik, pozitivism gibi yaklaşımlar eskilerde kalmış modası geçmiş yaklaşımlardır ve bugün bildiğim hiçbir güncel bilimsel yaklaşım bu kavramları da benimsememektedir. Aynı mesele genetik determinizm kavramı için de geçerlidir. Ahlak evrimleşmiştir demek genetik determinizm yapmak demek değildir. Tersine, ahlaki hassasiyetlerimizin bir kısmının biyolojik eğilimler tarafından yaratıldığı ve kültürel etkilerin bu taslağı şekillendirdiğini varsayar. Bu yüzden insana genetik olarak yakın primat ve diğer memeli akrabalar da da daha az karmaşık da olsa ahlaki hassasiyetler gözlemlenebilmektedir (De Waal, 2012;

ayrıca bkz. Yılmaz ve Bayrak, 2022). Kültür ise bu karmaşıklığı yaratan en temel noktadır. Bir kere kültür evrimleştikten sonra onun insan üzerinde yarattığı etkinin hızına tekrar biyoloji bile ulaşamamıştır çünkü biyolojik değişimler çok yavaş işlerken (milyonlarca yıl), kültürel evrimsel etkiler çok daha kısa sürelerde meydana gelebilmektedir.

Son olarak, lütfen yaptığınız işi doğruya ulaşmak için bir araç olarak kullanın, var olan ideolojinizi meşrulaştırmak için değil! Çünkü bunu yaptığınızda aslında gerçekliği bükmüş oluyorsunuz. Ve unutmayın, hiçbir ideoloji mükemmel ve kusursuz değil, bu yüzden de normatif alana giren bu tür tartışmaları (yani olması gerekenleri) bilimden (yani olanlardan) ayrı olarak görmeliyiz. Eğer 21. yüzyılda psikoloji alanında dünyaca ses getiren bir şeyler yapmak istiyorsanız, birden fazla bilimsel alandan çıkarsanan bilgileri aynı anda takip etmeyi öğrenmelisiniz. Günümüzün sosyal bilim dünyası birden fazla disiplindeki bilgileri birbiriyle entegre edebilen insanlara ihtiyaç duymaktadır (bkz. Polimat ya da Hezarfen)

Doç. Dr. ONURCAN YILMAZ